لفظن جي ڪهاڻي

چوڪنڊي نالو غلط يا برابر؟

ڪليم لاشاري

سنڌ ۽ بلوچستان جي ڪوهستاني علائقي ۾ پٿر جون گهڙيل قبرون، انساني نظرن جو ڌيان ڇڪائيندڙ واحد شيءِ آهن- پٿر مان جڙيل اهي قبرون علائقي جي اڻ- پائيندڙ نظارن کي ڪجهه قدر حُسن بخشيندڙ نشان ٿيون. جتي پري پري تائين ڪنهن وسندي جو نشان نه هجي، اُتي اهي خوبصورت قبرون پنهنجي عجيب ۽ حسين جڙاوت سبب ڏسندڙ کي حيرت ۾ وجهي ڇڏين ٿيون.

هرڪو سمجهي سگهي ٿو ته انهن جي اڏاوت ۽ جڙاوت تي جنهن قدر وقت صرف ٿيو هوندو يا سرمايو خرچ ٿيو هوندو ان جي پٺيان يا ته مضبوط مذهبي قاعدا ٿي سگهن ٿا يا تمدن جو زور- نه ته ڪير ڪير هيڏي ساري تڪليف ڪئي ۽ ڪشالا ڪري.

بلوچستان جي لسٻيلي، گوادر ۽ خضدار ضلعن ۽ سنڌ جي دادو، ٺٽي، سکر، حيدرآباد ۽ ڪراچي ضلعن ۾ اهڙين قبرن جا ڪيترائي قبرستان موجود آهن، جن جو تعداد لڳ ڀڳ ٻه سو آ ... ي.

اهڙين قبرن جو ذڪر سڀ کان اول يورپي سياحن ڪيو آهي، جن وٽ انهن عجيب گهاڙين لاءِ ڪو نالو نه هيو. يورپي سياحن کان پوءِ ڏيهي آفيسرن ۽ صحافين پڻ انهن متعلق مضمون لکيا آهن. اهڙي طرح پڙهيل ماڻهن جي ڌيان تي اهي حسين ۽ جميل قبرون آيون.

انهن ابتدائي تحريرن سبب پٿرن مان گهڙيل ان ڍنگ جي قبرن بنيان "چوکنڊي قبرون" جهڙو نالو پيو. اهڙي طرح اهو نالو ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان استعمال ٿيڻ آهي. ايتري قدر جو انهن متعلق لکيل واحد تحقيقي ڪتاب جو نالو پڻ "چوکنڊي قبرستان" آهي. جرمن خاتون جو لکيل اهو ڪتاب يورپ ۾ قدر جي نگاهن سان ڏٺو ويو ٿو.

اهڙين قبرن جي معرض وجود ۾ اچڻ جي سبب متعلق ڪيترن ماڻهن جا جداگانه انداز آهن- ڪن انهن کي وچ ايشيائي ذاتين سان لاڳو ڄاڻو آهي ته ڪي انهن جي حسن کي گجرات جي ڪاريگرن جو محتاج ڄاڻائن ٿا. ڪن معتبر هستين جي نظرن ۾ اهو ڪم مشرقي يورپ جي ڪن قبيلن جي هجرت جو نتيجو آهي، ته ورڪ ڪي عالم ايراني اثر طرف اشارو ڪندا نظر اچن ٿا- اها صورتحال واقعي دقيق تفتيش جي طالب آهي. پر في الوقت اسان جو موضوع اسان کي ان طرف لاڙي وڃڻ جي اجازت نٿو ڏئي.

اڄوڪو موضوع سخن چوکنڊي نالو آهي، جيڪو غلط يا مراد استعمال ٿيڻ آهي ۽ وجهي ٿو پاڙون پختيون ڪندو- ان کان اول جو اسان پٿرن مان گهڙيل قبرن کي 'چوکنڊي' مڃڻ ۽ سڏڻ شروع ڪيون، ڀلي اکر ان مسئلي تي ڳالهائيندا هلون.

مشهور عالم هنري ڪزنس حيدرآباد ۽ ڪراچي جي وچ ۾ موجود پٿرن جي قبرن کي چوکنڊي سان موسوم ڪيو آهي. (1) جرمن خاتون سلومي زجاج پڻ سهولت خاطر چوکنڊي قبرستان ۾ موجود قبرن جهڙين سڀني قبرن کي چوکنڊي سڏي ٿي. (2)

ممتاز حسن صاحب، پنهنجي دور جو مشهور صاحب ذوق ڪاموري هيو.

لفظ چوکنڊي متعلق رايا زير بحث آڻيندي چئي ٿو ته اهو عين ممڪن آهي ته چوکنڊي اول تعمير جي نموني جو ڪو نالو هجي پر بعد ۾ ان کي هڪ خاص جڳهه سان منسوب ڪري ڇڏيو اٿن. (3)

عام رايو آهي ته سنڌي ۾ 'چو' مطلب چار ۽ کنڊا معنيٰ ڪنڊون يا ڪُنڊا. پر ممتاز حسن ان رائي تي وڌيڪ زور ناهي ڏنو. سندس خيال ۾ ان معاملي ۾ تحقيق جي ضرورت آهي.

حاڪم علي شاهه بخاري جي خيال ۾ چئن ڪنڊن واري قبر يا قبر مٿان اڏيل ڇتي کي چوکنڊي سڏين ٿا. بخاري صاحب فارسي مطلب جي حوالي سان چئي ٿو ته چئن پاسن کان گهڙيل يا ڪاٽيل- سندن خيال ۾ اصل لفظ چوکنڊي آهي پر بگڙيل صورت ۾ چوکنڊي مروج ٿيو آهي.

بشير احمد جوکيو پنهنجي مختصر پر دلچسپ مضمون ۾ ان لفظ تي بحث ڪندي جنهن راءِ کي ورتو آهي ان مطابق چوکنڊي مان مراد قبر آهي. هو چئي ٿو ته تربت، قبر، گهاڙي ۽ چوکنڊي ساڳئي معنيٰ جا مترادف آهن. اڳتي هلي هو سمجهي ٿو ته لغوي حوالي سان چوکنڊي مان مطلب ٿيو چئن طرفن کان واري شيءِ. (4) علي احمد بروهي صاحب پڻ ان راءِ جو حامي آهي ته چوکنڊي مان مراد آهي چئني طرفن کان کليل- سندن خيال ۾ قبرستان ۾ تعمير ٿيل ڇتي جيڪا ٿنڀن تي بيٺل ٿئي ٿي ۽ کليل آهي، تنهن کي چوکنڊي چئجي. (5)

شيخ خورشيد حسن انهن قبرن متعلق ڪيئي مضمون تحرير ڪيا آهن. ان موضوع سان سندن وابستگي ان زماني کان هلي اچي جڏهن هو آثار قديمه جي کاتي سان وابسته هيا. ڊائريڪٽر جنرل ٿي رٽائر ٿيڻ کان پوءِ به هو ان موضوع تي نه صرف لکندا اچن بلڪ پڙهن به ٿا. هو چوکنڊي لفظ جي تاريخي استعمال متعلق ڳالهائيندي، ملير لڳ قبرستان ۾ جام مريد پٽ حاجي جي قبر تي تحرير لفظ چوکنڊي جي بنياد تي چون ٿا ته ان جو مطلب بيهي ٿو ته چوکنڊي ڪنهن جڳهه جو نالو آهي. (6)

آثار قديمه سان دلچسپي رکندڙ هڪ پراڻي مشهور انگريز آفيسر جي چواڻي: پٿر مان گهڙيل قبرن کي عام طرح چوکنڊي سڏجي ٿو- هن صاحب ويهارو کن اهڙن قبرستانن جو ذڪر ڪيو آهي. (7)

مرزا ڪاظم رضا بيگ جي خيال ۾ چوکنڊي مدفون ماڻهن جي وطن جو نالو ٿي سگهي ٿو. (8)

صالح محمد سمون لفظ 'چوکنڊين' جو استعمال انهن خاص قسم جي قبرن لاءِ ڪري ٿو. (9)

ان تفصيلي ذڪر سان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته لفظ چوکنڊي يا چوکنڊي جن معنائن ۾ استعمال ٿئي ٿو، اهي ان لفظ جي حقيقي مفهوم جي ڪيترو نه ويجهو، جو ته هجن. پنهنجي اندر اعتماد جو عنصر نٿيون رکن. ڪيئي مضمون ۽ مقالا انهن قبرن جي باري ۾ يا ان سان متعلق موضوع تي لکيا ٿا وڃن پر انهن مضمونن ۾ صاحب مضمون جي راءِ جي اظهار کان وڌيڪ ڪانه شيءِ نظر نه ٿي اچي- اهو ئي سبب آهي ته ڏنل راءِ سان ڪو به متفق نظر نٿو اچي. بهرحال ڪم هلائڻ لاءِ سهولت جي پيش نظر حوالي طور تي انهن پٿرائين گهڙيل قبرن کي چوکنڊي جهڙيون قبرون (Chaukhandi Type) سڏين ٿا. (10)

چوکنڊي لفظ جي اصل حقيقت کي ڄاڻڻ لاءِ وڌيڪ سنجيدگي ۽ محققاڻي جستجو جي ضرورت آهي- ان کي گهڻو سولو ڄاڻي، ظاهر ۽ موجود مطلبن سان ڪم هلائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي وئي آهي. پر اسان ڏٺوسين ته ائين ڪم هلي ناهي سگهيو. عالمن توڙي عام ماڻهن ۾ ان متعلق اطمينان نظر نٿو اچي.

'واقعات دارالحڪومت دهلي' هن صديءَ جي پهرين ڏهاڪي ۾ شايع ٿيو. ان ڪتاب ۾ لفظ 'چوکهنڊي' جو استعمال ڪيئي هنڌن تي ملي ٿو. مثال طور:

"فخر جهان جي چوکنڊي: اِتي چوهٺ ٿنڀن جي لَٽَ ۾ هڪ چوکنڊي آهي جنهن اندر يعقوب بيگ، ايوب بيگ، فخر جهان جون قبرون آهن ۽ باهر اسماعيل خان ۽ قمرالدين جي علاوه ٻيون به قبرون آهن. هيءَ چوکنڊي 16 مربع فوٽن جي آهي جنهن جون پٿيون 9 فوٽ اوچيون آهن." (11)

ٻئي هنڌ سيعده بيگم جي چوکنڊي جو ذڪر آهي "جنهن جي وچ ۾ ٺر جو وڻ لڳي" (12)

هت لفظ چوکنڊي 'احاطي' يا حاطي جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي. خود محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ چوکنڊي جي معنيٰ ڏيندي لکيو آهي "چار ديواري جنهن مٿان ڇت نه هجي" (13)

ڊاڪٽر صاحب جن لکن ٿا ته سنڌ جي سماجي روش مطابق "اهڙي احاطي کي جيڪو احترام خاطر ڪنهن عالم معتبر، نمازي يا شهيد جي قبر جي چوڌير ٺهڻ وڃي ٿو جنهن سان ان جاءِ جو تقدس وڌي تنهن کي چوکنڊي سڏجي ٿو. ائين چوکنڊي پاڻ ڪا قبر يا قبو ناهي پر چار ديواري آهي." (14)

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي مضمون ۾ ان ڳالهه تي مقرر زور ڏنو آهي ۽ چوکنڊي جي مطلب سمجهائڻ لاءِ ڪا ڪسر ناهي ڇڏي. ڳالهه اتي ختم ٿئي

ها تہ چگو هيو پر اسان جي سامهون اهڙا ڪيترا مثال آهن جن مان خبر پئي ٿي تہ اهڙي چار ديواري کي سنڌ جا ماڻهو 'رانڪ' سڏين ٿا نہ ڪہ چوڪنڊي.

مال ماڙي جي مقام/ قبرن ۾ چند قبرن جي چوڌير چار ديواري ٺهيل آهي- اوڀر طرف دروازي جي جاءِ اڻس ۽ اولہ ۾ محراب، در جي کٻي پاسي تي تحرير آهي:

"رانڪ ڪلورو دين محمد رادو ڪلو" (15)

تحرير ۾ صورتخطي ۽ هجي جون خاميون بہ سبين ڪري آهن، ۽ اهو في الوقت اسان جو موضوع ناهي. ڏسڻو صرف اهو آهي تہ تحرير جو مقصد ڇا آهي.

ڪلوڙي دين محمد جي رانڪ ڪو اڪيلو مثال ناهي.

ساڳئي طرح ٺٽي واري قبرستان ۾ جنهن کي ملڪ طوطا جو مقام بہ سڏين ٿا ۽ عام طرح Baluch Tombs جي نالي سان موسوم آهي، هڪ حاطي جي سردر تي بہ 'رانڪ' تحرير آهي.

بيہ راڄ ملڪ ۾ 'قدمن واري مقام' ۾ هڪ خوبصورت ڪٽهڙي تي، جيڪو قبرن جي چوڌير ٺهيل آهي "رانڪ رانو بن ملير" لکيل ملي ٿو.

غيبي چانڊيہ، ضلع لاڙڪاڻي ۾ چانڊيہ قبيلي جي نوابن جي قبرستان ۾ نوابن جا قبا ۽ قبرون آهن. قبرن کي چوڌير ننڍيون چوديواريون ٺڪيل آهن. ان قبرستان کي ڪيئي نسلن کان، ان نسبت سبب سڏين ٿي "رانڪن وارو" ٿا.

دادو، ٺٽي ۽ ڪراچي ضلعن ۾ آباد ڳوٺاڻن وٽ رانڪ لفظ جي معنيٰ پوري طرح واضح آهي. اهو ڪو عالمانہ ڳجھ ناهي جنهن کي پروڙڻ لاءِ ڪنهن وڏي علم جي ضرورت پئي.

قبائل ۾ مروج ۽ مستعمل هنن جي بنياد تي خود تاريخي شاهدين مان خبر پئي ٿي تہ قبرن جي گرد تعظيم لاءِ اڏيل چار ديواري کي رانڪ چون ٿا. ان صورتحال ۾ ڊاڪٽر صاحب جن جي ڏنل راءِ سان اتفاق ڪرڻ ممڪن ناهي. مٿي ڏنل مثال هڪ وڏي ايراضي تي مشتمل علائقي جا آهن. جن ۾ موجود مختلف رانڪن جو دور هڪ پئي کان گهٽ ۾ گهٽ بہ سو سالن جي وٿي تي آهي. جنهن مان ان لفظ جي ساڳئي معنيٰ ۾ مسلسل ۽ مستقل استعمال جي پڪ پئي ٿي.

سنڌ سان متصل بلوچستان جي لس ۽ بيلي واري علائقي ۾ بہ اهڙيون چار ديواريون ملن ٿيون. مقامي طور تي جن کي حديرہ (حاضرہ؟) سڏين ٿا.

هاڻي ڏسجي تہ لفظ چوڪنڊي يا چوڪنڊي تاريخ ۾ ڪيئن ۽ ڪهڙي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي.

طبقات اڪبري ۾ سورت جي قلعي جي ذڪر ۾ چوڪنڊي جو لفظ اچي ٿو "بر هر برج قلعہ چوڪنڊي ساختہ اند، ڪہ برغم فرنگيان، آن مخصوص پرتگاليست. فرنگيان، چون بجنگ واجدال مانع عمارات حصار نتوانستند آمد، مبلغهامي ڪلي قبول ڪردند، ڪہ اين چوڪنڊي ساختہ نشود، خداوند خان، برغم فرنگيان سمت ور زيدہ، دست رد بر ملتمس آنجماعت زدہ، عمارت چوڪنڊي را باتمام رسانيد." (16)

خواجہ نظام الدين سورت جي قلعي کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ جي خداوند خان جي ڪوشش جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ "باوجود فرنگي جي لالچ ڏيارڻ جي خداوند خان قلعي جي هر برج تي، پرتگالين جي نوع جون چوڪنديون تعمير ڪرائي ورتيون."

ملا بدايوني پنهنجي تاريخ ۾ چوڪنڊي بجاءِ 'غرفہ' يعني بالائي طبق يا مٿئين ڪوٺي جو اکر ڪتب آندو آهي. (17) ان مان اندازو ٿئي ٿو تہ چوڪنڊي ڪنهن قسم جو چاپرو هوندو جيڪو برجن مٿان تعمير ڪيو ويندو هيو.

تاريخ فرشتہ ۾ ساڳيو ذڪر آهي. "خداوند خان اڄ جي جواب ۾ چيو: سلطان جي ڪري مون کي دولت جي ڪا پرواهہ ناهي. آخر فرنگين چيو تہ جي تنهنجي مرضي نہ هي مال دولت بہ رک، پيشڪ شاهہ بہ پر چوڪنڊي پرتگالي شڪل جي نہ هجي. خداوند خان چيو ان جي ابتڙ ڪندس. ثواب جي اميد تي انهيءَ شڪل جي ٺاهيندس ۽ جوناڳڙهہ مان ڪافي ننڍيون وڏيون توپون جن کي سليماني چوندا هيا، گهرائي ڪوٽ مٿان رکيون" (18)

عبدالحميد لاهوري، شالامار باغ جو ذڪر ڪندي ٻڌائي ٿو تہ باغ جي هر ڪنڊ تي برج قائم آهي جنهن مٿان اٺ ڪنڊي ڪوٺي تي ڳاڙهي پٿر جي اڏيل چوڪنڊي آهي.

"در هر ڪنج اين باغ برجي است مشتمل بر مثمن طبقہ گنبدي و بالائي آ چوکهنڊي هشت پهلو ازسنگ سرخ."(19)

شالامار باغ ۾ اهي چوڪنديون هر عام ۽ خاص جي نظاري جو سامان پيدا ڪن ٿيون. تاريخي حوالن کي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ اهي ڇتيون (Canopies) ٿي آهن جن کي چوڪنڊي/ چوڪنڊي سڏجي ٿو.

فارسي لغت ۾ اُيل معنيٰ بہ تاريخي شاهدين جي پوئواري ڪري ٿي. لغت نامہ دهخدا ۾ آهي:

"عمارت بالائي بام ڪہ از چهار طرف دروازہ داشتہ باشد و اصل اين ڪلمہ هندي است مرڪب از چو بمعنيٰ عدد چهار و ڪهنڊ بکاف مخلوط الهاء بمعنيٰ حصہ و طرف وياي نسبت و معنيٰ ترڪيبي آن چيزي باشد ڪہ بچهار طرف نسبت داشتہ باشد و بمعنيٰ ماخوذ مجازي است ڪہ شهرت گرفتہ

سپهر از سر افرازيش درحساب

ز چوکنديش ساير بہ آفتاب" (20)

چوڪنڊي لفظ اصل ۾ مرڪب آهي 'چو' ۽ 'ڪنڊ' جو جنهن جو مطلب آهي مٿان اڏيل، جنهن کي چوطرف در هجن. فرهنگ آنند راڄ ۾ سعيد اشرف جو شعر آهي:

چوکندي شکوهش اگر ساية افکند

فيل سپهر شانہ بہ زد دبرير بار

ڏنل شعرن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ چوڪنڊي ڪا اهڙي عمارت آهي جنهن جو سايہ يا پاڇو مٿان رهي ٿو.

قديم آثارن جي حوالي سان چوڪنڊي جو لفظ گهٽ ۾ گهٽ بہ هنڌن تي اڪريل ملي ٿو. جنهن سان ان جي معنيٰ سمجهڻ آسان آهي.

ملير ۾ موجود قبرستان ۾ جام مريد جي قبر تي جيڪا عبارت ڪنده آهي اها نهايت دلچسپ آهي:

"جام مريد بن حاجي صاحب چوکندي"

ڪن ان تحرير جي بنياد تي اهي مفروضہ قائم ڪيا تہ قبر آهي جام مريد بن حاجي صاحب جي ۽ چوڪنڊي آهي جڳهہ جو نالو. قديم آثارن جو مطالعو جنهن قسم جي توجہ ۽ احتياط جو طالب آهي، اهو نہ ملڻ جي صورت ۾ اهڙي حالت پيدا ٿيندي آهي.

ان تحرير کي غور سان ڏسڻ سان معلوم ٿيندو تہ 'جام مريد بن حاجي' ۽ 'صاحب' جي وچ ۾ وٿي آهي. اها وٿي 'صاحب' کي تحرير جي مهڙين حصي کان ڌار ڪري ٿي ۽ کيس چوڪنڊي سان ملائي ٿي.

هاڻي پڙهڻي ٿيندي 'جام مريد بن حاجي صاحب چوڪنڊي' يعني 'جام مريد بن حاجي چوڪنڊي وارو' جام مريد جي قبر مٿان هڪ عاليشان چوڪنڊي اڏيل آهي. ان چوڪنڊي هيٺان جام مريد جي ٻين عزيزن جون قبرون بہ آهن.

'صاحب چوڪنڊي' ۾ 'ب' ڪسر اضافت ذريعي چوڪنڊي سان مليل آهي. تحرير کي غور سان ڏسڻ سان معلوم ٿيندو تہ "صاحب" ۾ "ب" کي جيڪا اڏي ايل آهي ان جو معاملو تانيث نہ بلڪہ آواز سان آهي. آواز ذريعي ڪسر اضافت کي ظاهر ڪيو ويو آهي. اهڙي طرح صاحب جو تعلق چوڪنڊي سان قائم ڪندي معنيٰ کي سولو بڻايو ويو آهي. زير يا ڪسر اضافت ذريعي ٻن لفظن کي پاڻ ۾ ملائڻ جي روش عمومي آهي، جنهن جا ڪيترائي مثال عام طرح سان ڏئي سگهجن ٿا:

صاحبِ اولاد يعني اولاد وارو- صاحبِ جائداد يعني ملڪيت وارو، صاحبِ علم يعني علم وارو. اهڙي طرح صاحب چوڪنڊي سمجھ ۾ اچي سگهي ٿو. جنهن جو تعلق تفخر جي اظهار سان آهي نہ ڪہ ايڊريس ٻڌائڻ سان.

ساڳئي قسم جي ٻئي مثال ۾ ملڪ مريد جي قبر واري تحرير آهي.

"اين چوکندي بر ملڪ مريد خان ڪلماتي بن بجرخان"(21)

ملڪ مرحوم جي قبر مٿان قائم چوڪنڊي هن وقت ڀڳل حالت ۾ آهي. ٻہ ٻرپاسي ۾ پيل ڏٺيا، سردر ۽ ڇتيءَ جا پٿر سالم حالت ۾ ان حقيقت جي نشاندهي ڪن ٿا تہ اتي ڪنهن وقت ۾ اها قائم هئي. تحرير ان امر جي طرف اشارو ڪري ٿي "اها چوڪنڊي ملڪ مزار مٿان...." اڏيل هئي.

انهن مثالن جي روشني ۾ چوڪنڊي لفظ جي معنيٰ پڌري ٿي پئي ٿي ۽ ان ۾ ڪنهن قسم جو شڪ يا گمان نٿو رهي تہ ڇتي، Pavation ,canopy کي چوڪنڊي سڏين ٿا.

جام مريد جوکيو قوم جو مشهور پڳدار گذريو آهي ۽ ملڪ مريد ڪلمتي جو ملڪ هيو. هر هڪ جي دور ۾ وقت جو هڪ وڏو سنڌو آهي- قبائلي طرح ٻئي بہ جدا جدا نسلن مان آهن ۽ جاگرافيائي حساب ۾ بہ هڪڙا پاڻ کي ڪلمت مڪران مان آيل هوت بلوچ ٿا چوائن تہ ٻيا سمن راجپوتن جي نسل مان ڪنگري مان اڏي آيل مقامي ذات.

ايڏي ساري فرق جي باوصف ٻنهي مثالن ۾ موجود عبارت ۽ عمارت جي هڪ جهڙائي چوڪنڊي جي معنيٰ کي کولي سامهون رکي ٿي. اهڙي طرح اهو ثابت ٿئي ٿو تہ چوڪنڊي ڪنهن مخصوص طرز جي قبر جو نالو ناهي ۽ نہ وري ڪنهن چار ديواري کي ان نالي سان سڏجي ٿو.

اها ڳالهہ تہ پوري طرح ثابت ٿي چڪي آهي تہ لفظ چوڪنڊي، ڪن ليکڪن جي بي احتياطي سبب، پنهنجي اصل معنيٰ کان علاوه ٻين مختلف معنائن ۾ استعمال ٿيو آهي. جن مان گهٽ ۾ گهٽ بہ مثال ڏيئي سگهجن ٿا. باقي ليکڪن احتياط جي تقاضن جو لحاظ ڪندي، "چوڪنڊي جهڙيون" قبرون استعمال ڪيو

آهي

ان مان سندن مراد اها آهي ته ملير جي پرسان 'چوکنڊي' نالي سان موسوم قبرستان ۾ جنهن قسم جون قبرون آهن، "اهڙيون قبرون"

اهڙن سهڻي ليکڪن جي احتياط واري استعمال بڻ چوکنڊي لفظ جي مفهوم کي ماڻهن جي ذهن ۾ ويتر وڌيڪ منجهائي ڦٽي ڪيو ۽ چوکنڊي غلط العام ۾ پنهنجي اصل مفهوم کان گهڻو هٽي ڪري 'از قسم قبر' جهڙا شيءِ جاتي وڃڻ لڳي. اها ڳالهه ته سهڻي جي سمجهڻ کان دور رهي ته ملير واري مقام ۾ جام مريد جي چوکنڊي جي نسبت اهو "چوکنڊي وارو قبرستان" مشهور آهي، نه ڪه اتي موجود قبرن جي جداگانه طرز تعمير انهن کي اهو نالو ڏنو آهي. ملير وادي ۾ ٺٽي ڀڃ مٿان موجود مقام کي ٺٽي واري مقام به سڏين ٿا ۽ ملڪ طوطا جي چوکنڊي جي نسبت. بلوچ ان کي 'طوطاني چوکنڊي' ڪري پڪارين ٿا.

هندستان ۾ سرنام نالي ڳوٺ جي ڀر ۾ پراڻن آثارن ۽ اسٽوپا جي موجودگي سبب فلاسافر بادشاهه بجي اتي منزل انداز ٿيو- قديم آثارن سان سندس دلچسپي جو اهو پهلو گهڻن جي نظرن کان محو آهي بهرحال پنهنجي والد جي ان يادگار دوري جي شان طور اڪبر اتي، اشوڪا جي ڏڙي مٿان هڪ اٺ ڪنڊي عمارت تعمير ڪئي، جنهن جا اٺ خال هيا ۽ مٿان ڇت، تعمير جي يادگار طور شاعر جا هي بيت ملن ٿا.

الله اڪبر

چو اينجا شاه جنت اشياني
همايون بادشاه هفت ڪشور
بروزي آمد بر تخت بنشت
وزان شد مطلع خورشيد افروز
گزيدون بنده را آمد بخاطر
غلام خانه زاد شاه اڪبر
که سازد جائي تو برسر آن
معلا گنبدي چون چراغ اخضر
نود شش سال و نهصد بود تاريخ
که آمد در بنا اين خوب منظر

بهرحال ان عمارت کي علائقي ۾ چوکنڊي سڏين ٿا. هن صديءَ جي اڳاٽي حصي ۾ آرڪيالاجيڪل سروي واري، ان عمارت ۽ پراڻي ڏڙي جي موجودگي جو ذڪر 'چوکنڊي اسٽوپا' نالي ڪيو آهي (22)

هالا لڳ پراڻو شهر 'خدا آباد ثالث' پنهنجن عجيب آثارن سميت سنڌ جي هڪ ڀيانڪ دور ئي اڄ به نوحه ڪنان آهي. ان قبرستان ۾ ڪيئي ڇٽيون گذاري وڃڻ جي قبرن تي 'سايه رحمت' ڪيون بيٺيون آهن. مقامي ماڻهو انهن کي چوکنڊي سڏين ٿا. (23)

مزيدار ڳالهه اها آهي ته عام ماڻهن وٽ انهيءَ لفظ جي معنيٰ پوري طرح واضح آهي. ڳالهه منجهائي آهي عالمن- ان جو سبب شايد اهو آهي ته اهڙين قبرن متعلق ابتدائي تحريرون مڙئي ٻاهرين عالمن جون آهن. جن جو ڪجهه ٺلو ۽ ٻڌو، ان مان جيتري قدر سمجهه ۾ آيو ان کي معرض تحرير ۾ آندو. انهن مٿان ڪو ڏوهه ٺهو ٺٽي سگهجي جو اجنبي ديس ۽ غير زبان انهن جي تحقيق کي محدود ڪيو هيو. بعد جي ليکڪن لاءِ وري اهو مشڪل هيو جو هو ابتدائي خاڪي جي مقرر ليڪن کان ٻاهر نڪري سگهن. ڪين اهو احساس شديد طرح سان ڪڙيون پيئو هيو ته جن آثارن متعلق هو لکن ٿا، انهن جو تعارف دنيا ۾ 'چوکنڊي' نالي سان آهي. ٻيو سبب شايد اهو آهي ته انهن مقامي ليکڪن جي تحقيق جو موضوع بهرحال انهن قبرن جو نالو نه هيو نه ته جيڪر ڳالهه گهڻو اڳ لکت ۾ چٽي ٿي پئي ها.

پٿر جي گهڙيل عجيب ۽ حسين قبرن کي عام طرح سان 'گهاڙيون' يا گهڙايون (24) سڏين ٿا، اهو لفظ ڪراچي ڊويزن، دادو ۽ ٺٽي ضلعي ۾ مستعمل آهي. البت لس ۽ بيلي جي علائقن ۾ گهاڙي جو لفظ تمام گهٽ ٻڌڻ ۾ آيو آهي. ان بدران لفظ 'رومي' جو استعمال اڪثر ٿئي ٿو

جيئن ته مقامي آبادي ۾ تعليم گهٽ آهي ۽ وري سندن لکت پڙهڻ جي عنوانن ۾ قبرن جو نه ته ذڪر آهي نه ئي وري اهڙي ڪنهن ضرورت پيش آئي آهي جو هو ان متعلق لکن. ان ڪري پٿرائين قبرن متعلق 'لکيو پڙهيو' ڪجهه نه ٿو ملي اچي. ها جڏهن ماڻهو سرزمين تي عام ماڻهن سان احوالي ٿئي ٿو ته انهن قبرن جي حوالي سان لفظ رومي نسبتاً وڌيڪ استعمال ٿئي ٿو

'رومي' ۽ ان جو 'روميون' ڇو مستعمل آهي؟ ان متعلق اوائلي دور جي ڪنهن تحرير ۾ ڪوبه اشارو ڪونهي.

مسٽر ووگل جي مضمون ۾ لفظ 'سامي' يا 'شامي' جو ذڪر انهن قبرن متعلق آيو آهي. جنهن جي توضيح هو بلوچن جي 'حلب' ملڪ شام مان لڏي اچڻ واري روايت سان ڪئي آهي، پر مزيدار ڳالهه اها آهي ته پنهنجي جستجو جي گذريل ڏهاڪو کن سالن دوران شايد ئي ڪٿي اهو لفظ ڪنهن مقامي ماڻهو جي واتان ٻڌو هجيم.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ گهاڙيون لفظ جي توضيح هن ريت ڪئي آهي، "عام ماڻهو انهن قبرن کي گهاڙيون (گهاڙي واھ لاءِ) ڪري ٿا ڪوٺين يعني "گهڙيل يا اڪريل" ظاهر آهي ته اهو لفظ انهن جي خصوصيت يعني گهڙيل پٿرن سبب پيو (25)

* ان نالي ۾ بناوت جي انداز جو ڪو شائبو ناهي، نه ئي صورت و شڪل طرف اشارو، بس صرف بناوت جي ڪم جو ذڪر ڪيل آهي، يعني گهڙيون ويل، گهاڙيل وغيره. ان ڳالهه مان اينئن سمجهي سگهجي ٿو ته اهي هتان جي سماج لاءِ بس قبرون ئي هيون ۽ سي به گهڙيل پٿرن جون- نه ان جي ڪا جنس هتان لاءِ اجنبي هئي، نه ئي ڪنهن ٻئي حوالي سان سڃاتي پئي وئي، نه جيڪر اهڙو ريفرنس يا نالو يا گهٽ ۾ گهٽ اشارو انهن سان لاڳو ٿئي ها. اهي قبرون هتان جي سماج جي پيداوار هيون، تنهن ڪري اتوڪيون نه هيون ۽ نه ئي وري ڌسنڌڙ کي اتوڪيون ٿي لڳيون، جو اهو انهن جي خصوصي صورت ڏسي انهن کي ڪنهن عام، مروج صورت/ شيءِ سان لاڳو ڪري يا ان جي نسبت سان سڏي

حوالا:

1) Cousens, Henry: The Antiquities of(Sind. ford University press, Karachi 1975 p.165

(2) Zajadacz-Hasternath, Salome: Chaukhandigraber Franz Steinir Verlag MBH Weisbaden 1978 p. 94

(3) Hassan, Mumtaz: Chaukhandi Artistic Pakistan-Tombs

(4) جوکيو، بشير احمد: قبرستان چوکنڊي- اصل حقائق روزنامه جنگ مورخه 17 جولاءِ 1991 ۽ 16

(5) بروهي، علي احمد: چوکنڊي روزانه قرباني شڪارپور

Brohi, Ali Ahmed: History on Tomb-Sindhi Adbi Board, Jamshoro.-stones

(6 Hassan, Shaikh Khurshid: Stone Reliefs from Chaukhandi Tombs in Pakiies,stan. East and West-Is MEO, New Ser 1st. 34 (December 1984) p. 4

(7) Carter, GEL: Annual Report of the Archaeological Survey of India for 190 2- 3 p. 213

(8) بيگ، مرزا ڪاظم رضا................

(9) سمون، صالح محمد يار محمد: ملير جا به قديمي قبرستان- ماهنامو نئين زندگي- آڪٽوبر 1962 ص- 13

(10) Bukhari, Hakim Ali Shah: Chaukhandi Type Stone Tombs at Taung, History and Connservation. Pakistan Archaeology- No.... 1993 p...

Ghani, Dr. Abbas: Arms and Armour Motifs on Chaukandi Graves. Jonral & Pakistan Archaological forum. Vol. 2 Issue I, II 1993

Hussain, Shabbir: Jewellery on Chaukhandi Type Graves. Journal of Pakistan Archaeologists forum Vol. 2 Issue I, II 1993. pp

(11) احمد، بشير الدين: واقعات دارالحڪومت دهلي- حصه دوم- اردو اڪادمي دهلي اشاعت دوم 1990ع ص 587

(12) ايضاً- ص 587

(13) Baloch, N. A: The Kalmati Tombs Pakistan-in Sindh and Balochistan p 244-Archaeology No- 26 1991

(14) Ibid p. 244

(15) Lashari, Kaleem: Evolition of Stone Graves in Kohistan and Coastal areas of Sindh, Baluchistan. Jaurnal of Pakistan Archaeologists Forum- June 92 p. 28

(16) احمد، خواجه نظام الدين: طبقات اڪبري- جلد دوم- ايشياٽڪ سوسائٽي آف بنگال باپسٽن پريس، ڪلڪته 1911- ص 245

(17) بروهي، علي احمد: چوکنڊي- روزانه قرباني شڪارپور

(18) تاريخ فرشته- اردو ترجمه- جلد دوم- مطبع منشي نول ڪشور، لکنؤ- 1933ع ص 350

(19) لاهوري، عبدالحميد= بادشاه نامه- جلد دوم ص 313 Baqar, M. Lahore Past and Presnet. p. 390

(20) معين ڊاڪٽر: لغت نامه دهخدا،

(21) Lashari Kaleem P.

(22) Memories of the Archalogical survey of India Archaological Report p.74

(23) چنو محبوب علي: خدا آباد ثالث- مهراڻ، سرا 1955 سنڌي ادبي بورڊ- حيدرآباد ص 205

(24) بروهي، علي احمد: پير پٺو تاريخ جي آئيني ۾- روزانه هلال پاڪستان- 17 مئي 1991ع ڪراچي ص 3

(25) Baloch, N. A: Kalmati Tombs in Sindh Baluchistan. Pakistan Archaeolgy Number 26- 1991- p. 245